

איוב: בין פילוסופיה לספרות

הערה עקרונית לספר איוב דרך הנאום בפרקים ט"ז-י"ז

אביה הכהן

בעינת הסדר בספר איוב הטרידה את חוקרי המקרא. הספר רצוף כולו חזרות, סתירות, ערפול וחוסר בהירות. רבים מן החוקרים גורסים שחוסר הסדר הוא תוצאה של שיבושי סופרים ומעתיקים, וחלקם אף ניסו לשחזר את הנוסחאות הקדומות.¹ אפשר להזכיר למשל את מהדורתו של פרופ' טור סיני לספר איוב, בה הוא מציע את 'הגרסה הנכונה', לפי שיטתו, של הספר.²

מעניין לבדוק כיצד טופלה הבעיה בפילוסופיה היהודית בימי הביניים. רמב"ם במורה הנבוכים מקדיש שני פרקים ארוכים לספר איוב (חלק שלישי, פרקים כ"ב-כ"ג). תיאור הקשיים וגישתו העקרונית בפתרון החידה באים בפרק כ"ג:³

וכשתבונן בדברי החמישה בעניין מחלוקתם, כמעט שתמצא הדברים שאמרם האחד מהם אמרום כולם, ונכפלים העניינים ונתערבו... זה העניין תמצאהו נכפל בדברי אליפו, ובלדד, וצופר, ושלשתם מסכימים על זה הדעת... ואחר כן התחדש דעת אחר, והוא המיוחס לאליהוא... כשיתבונן בדבריו המתבונן יתמה ויחשוב שלא אמר דבר נוסף על מה שאמר אליפו ובלדד וצופר, אבל [=אלא] השיב ענייני דבריהם במלות אחרות והוסיף בכיבורם... ואלו העניינים כולם כבר אמרום חבריו... וזה להעלים העניין המיוחד בדעת כל אחד, עד שיהיה הנראה להמון שדעת כולם – דעת אחד מוסכם עליו; ואין העניין כן!

- 1 אברהם כהנא בפירושו מנסה לא אחת לשחזר את הנוסח הנכון של הספר. ראה: א' כהנא, ספר איוב, תנ"ך עם פירוש מדעי, תל אביב תרפ"ח. יחזקאל קויפמן, שיוצא באופן כללי כנגד המערערים על סדרו של ספר איוב, מציע גם הוא כמה וכמה הצעות תיקון. ראה: "קויפמן, תולדות האמונה הישראלית, כרכים ד-ה, תל אביב תשט"ז, עמ' 604-605.
- 2 טור סיני סבר בתחילה שהספר הוא אוסף של שיבושים, ובשנת תש"א הוציא פירוש לספר איוב שבסופו בא הנוסח 'הנכון'. מאוחר יותר עיין את ביקורתו, וכך הוא כותב: "חוקרים רבים עמדו מכבר על העובדה שבמקומות לא מעטים אין סדר החרוזים ואין גם סדרן של פרשיות שלמות מתאים לעניין, ועל כן חשבו כי טעו המעתיקים... ואך בשנים האחרונות נתברר לי כי רוב רובם של הקשיים סיבתם בכך, כי מובאים בתוך דבריו של כל נואם ונואם בוויכוח השירה, במכוון, גם דברי זולתו". ראה: נ"ה טור סיני, ספר איוב, תל אביב תשי"ד, עמ' 380 ואילך.
- 3 מובא כאן בתרגום אבן תיבון.

איוב: בין פילוסופיה לספרות

הרמב"ם מתאר את המבוכה בה נתקל המעיין בספר איוב, מבוכה עליה מוסיף אליהו כאשר הוא מופיע לפתע בסוף הסיפור, ולכאורה אין הוא מחדש דבר אלא ממחזר את דברי קודמיו. לדעת הרמב"ם יש לברור מדברי כל אחד מן המתווכחים את העיקרון הפילוסופי אותו הוא מייצג; שאר הדברים הנאמרים – אינם אלא הסוואה וטשטוש של אותו עיקרון, "עד שיהיה הנראה להמון שדעת כולם דעת אחד". כדרך שנקט הרמב"ם עצמו בכתיבת מורה הנבוכים, בהכנסת כפילויות וסתירות מכוונות על מנת שלא לחשוף את כוונותיו האמיתיות, כך, לדעתו, עשו גם איוב ורעיו לפניו.⁴ מאלף במיוחד המלבי"ם בהקדמתו הפיוטית לפירושו, בתארו את מבוכת המעיין בספר, ובהצעותיו בדבר הסדר וההיגיון בו.⁵

המשותף לפרשנים הקדמונים, לחוקרים ולמבקרים, היא נקודת המוצא הטוענת: יש סדר, וניתן למצוא אותו.

על עמדה זו עצמה ברצוני לערער: שמא חוסר הסדר איננו כלפי חוץ, אלא הוא תכונה יסודית ומקורית של הספר.

אפשר לתאר זאת כך: הניסיון לתקן את הטקסט בשל הסתירות וחוסר הארגון הפנימי שבו, דומה למאמר-ביקורת של מבקר תיאטרון הטוען שהשחקן אשר גילם בהצגה את דמות הגיבור הנושא עמו עקבות טראומה קשה, פָּגַם בטקסט כאשר השמיע אותו באופן מגומגם ומעורפל.

בדרך זו כבר הלך מורי הרב פרופ' מאיר וייס ז"ל. וייס דן בנאום אליפו ובבעיותיו, וכך הוא כותב:⁶

אנו עוקבים אחרי הכתוב ונותנים את דעתנו על ההתאמה הכללית בין כל חלקיו – והנה נגלה פרץ בחומת הכתוב, נרגיש בחריגה, באי התאמה של אחד הגושים עם חבריו או עם הכלל כולו. קביעת אי התאמה כזאת היא גם חריצת משפט מבחינה אסתטית, היא פגם אמנותי.

כנגד נטייה זו הוא מציע גישה אחרת:

נראה שגם בנאומו של אליפו דווקא הזרות, ה'פגמים' במטאפורות או בשימוש, הם המשקפים את כוונות הנאום, ואין מקום לתיקונים המיישרים את ההדורים. הגבשושיות בדרך דיבורו של אליפו הן סימן למחשבה טרדנית אחת, המציקה לנפשו בלי הרף, עד שלפעמים אין בידו להשתלט עליה, לרסנה, לכוננה, לבטאה בצורה הרצויה לו, בצורה מלוטשת. היא מתפרצת ומוצאת את ביטויה בצורה המזדמנת לה, בצורה פגומה.

4 עיין בהקדמתו למורה, על סיבות הסתירה החמישית והשביעית.

5 הקדמה זו הושמטה משום מה מן המהדורות הנפוצות של פירושו לנ"ך.

6 ראה: מ' וייס, המקרא כדמותו, ירושלים תשמ"ז, עמ' 158 ואילך.

אביה הכהן

ספר איוב מלא ב'פגמים', אין טוען כעניין ואין משיב כהלכה. בעז"ה אני מקווה לכתוב מאמר על סדר הנאומים. כאן במאמרנו זה, נלך בעקבות וייס וניישם את דרכו בניתוח של יחידה אחת מתוכו: נאום איוב הראשון במחזור השני.

בנאום קשיים לשוניים רבים, במיוחד בחטיבת הפסוקים ח-יד:

(ז) אַךְ עֲתָה הִלָּאֲנִי	הַשְּׁמוֹת כָּל עֲדָתִי.
(ח) וַתִּקְמָטְנִי לְעַד הַיָּהּ	וַיָּקָם בִּי כַחֲשֵׁי בְּפָנַי יַעֲנֶה.
(ט) אָפוּ טָרֶף וַיִּשְׁטַמְנִי	חָרַק עָלַי בְּשֵׁנָי
(י) פָּעַרוּ עָלַי בְּפִיהֶם	בְּחִרְפָּה הִכּוּ לְחַיִּי
	צָרִי יִלְטוּשׁ עֵינָיו לִי.
	יַחַד עָלַי יִתְמַלְאוּן.

הרישא של פסוק ח באה בגוף שלישי ואילו הסיפא בגוף שני. פסוק ט מנוסח בגוף שלישי יחיד, ואילו פסוק י בגוף שלישי רבים; אם כן, לא ברור האם האל הוא שרודף ונלחם באיוב כמו שמשמע מפסוקים ז-ט, או ש'אחרים' כלשהם הם שעושים זאת, כפי שמשמע מפסוק י. בפסוקים הבאים עולים קשיים נוספים:

(יא) יִסְגִּירְנִי אֶל אֵל עֲוִיל	וְעַל יְדֵי רְשָׁעִים יִרְטְנִי.
(יב) שְׁלוֹ הָיִיתִי וַיִּפְרַרְנִי	וְאַחַז בְּעַרְפִּי וַיִּפְצַצְנִי
(יג) יִסְבוּ עָלַי רַבִּיו	יִפְלַח כְּלִיּוֹתַי וְלֹא יַחְמוּל
(יד) יִפְרָצְנִי פָּרֶץ עַל פְּנֵי פָּרֶץ	יִרְץ עָלַי כְּגִבּוֹר.
	וַיִּקְיַמְנִי לוֹ לְמַטְרָה.
	יִשְׁפֹּךְ לְאַרְץ מַרְרָתִי.

בפסוק יא מאשים איוב את האל על שהסגירו בידי רשעים. כלומר, מי שפוגע בו ישירות הם הרשעים. בפסוק יב שוב נראה שהאל עצמו פוגע בו, שכן הוא מנוסח בגוף שלישי יחיד (יפּרַרְנִי, יפּצַצְנִי, יקִימְנִי). בתחילת פסוק יג שוב הפוגעים הם רבים, ובהמשך הפסוק – חזרה ללשון יחיד עד פסוק יד. בעיות אלו הביאו מבקרי מקרא רבים לנסות לשחזר את הנוסח המקורי בפסוקים הללו. מבין שלל ההצעות⁷ נביא כאן רק את זו של אברהם כהנא:⁸

אַךְ עֲתָה הִלָּאֲנִי	הַשְּׁמוֹת כָּל עֲדָתִי.
יִסְגִּירְנִי אֶל אֵל עֲוִיל	וְעַל יְדֵי רְשָׁעִים יִרְטְנִי
פָּעַרוּ עָלַי בְּפִיהֶם.	
וַיָּקָם בִּי צָרִי וַיִּשְׁטַמְנִי	וַיִּקְיַמְנִי לוֹ לְמַטְרָה.
חָרַק עָלַי בְּשֵׁנָיו	יִלְטוּשׁ עֵינָיו לִי.
אָפוּ טָרֶף	בְּחִרְפָּה הִכּוּ לְחַיִּי
יִפְרָצְנִי פָּרֶץ עַל פְּנֵי פָּרֶץ	יִרְץ עָלַי כְּגִבּוֹר.

7 ראה בביאור של טור סיני לפסוקים.

8 ראה לעיל הערה 3.

איוב: בין פילוסופיה לספרות

יָסְבוּ עָלַי רַבִּיּוֹ	יָחַד עָלַי יִתְמַלְאוּן.
יִפְלַח כְּלִיּוֹתַי וְלֹא יִחְמוּל	יִשְׁפֹּךְ לְאַרְצֵי מִרְרָתִי.
שְׁלוֹ הִייתִי וַיִּפְרָפְרֵנִי	וְאַחַז בְּעַרְפֵי וַיִּפְצַּפְצֵנִי
וַתִּקְמָטְנִי לְעַד הָיָה	כַּחֲשֵׁי בְּפָנַי יַעֲנֶה.

הצעה זו היא זרה ומוזרה. עד כמה היא זרה נוכל לראות אם נעמוד על ההעברות שביצע כהנא כדי להגיע לנוסח הנ"ל (למעלה – נוסח המסורה; למטה – ההצעה של כהנא):

(ז) אף עתה הלאני	השמות כל עדתי.
(ח) ותקמטני לעד הִיָּה	ויקם בי צרי כחשי בפני יענה.
(ט) אפו טרף וישטמני	חרק עלי בשניו
(י) פִּעְרוּ עָלַי בְּפִיהֶם	בחרפה הכו לחיי
(יא) יִסְגִּירֵנִי אֶל אֵל עוֹיֵל	ועל ידי רשעים ירטני.
(יב) שְׁלוֹ הִייתִי וַיִּפְרָפְרֵנִי	ואחז בערפי ויפצפצני
(יג) יָסְבוּ עָלַי רַבִּיּוֹ	יפלח כליותי ולא יחמול
(יד) יִפְרָצְנִי פֶרֶץ עַל פְּנֵי פֶרֶץ	ירץ עלי כגבור.
אף עתה הלאני	השמות כל עדתי.
יִסְגִּירֵנִי אֶל אֵל עוֹיֵל	ועל ידי רשעים ירטני
פִּעְרוּ עָלַי בְּפִיהֶם.	
ויקם בי צרי וישטמני	ויקימני לו למטרה.
חַרְק עָלַי בְּשֵׁנָיו	ילטוש עיניו לי.
אִפּוֹ טָרֵף	בחרפה הכו לחיי
יִפְרָצְנִי פֶרֶץ עַל פְּנֵי פֶרֶץ	ירץ עלי כגבור.
יָסְבוּ עָלַי רַבִּיּוֹ	יחד עלי יתמלאון.
יִפְלַח כְּלִיּוֹתַי וְלֹא יִחְמוּל	ישפך לארץ מררתי.
שְׁלוֹ הִייתִי וַיִּפְרָפְרֵנִי	ואחז בערפי ויפצפצני
וַתִּקְמָטְנִי לְעַד הָיָה	כחשי בפני יענה.

אביה הכהן

הא כיצד התבלבלו הכתובים עד כדי כך? אין לכך כל הסבר מדרכי סופרים ומעתיקים.

ודוק: אין אני מן הצדקנים ואינני שולל את האפשרות שישנם שיבושי נוסח. אלא שההכרזה על כל קושי 'שיבוש הוא!' היא בבחינת "עושה מלאכת ה' רמיה", ואינה התמודדות רצינית עם הכתובים. דומה, שמקורו האמיתי של הבלבול הוא: א. מצבו הנפשי הקשה של איוב; ב. ייחודו של נאום זה.

הפסוקים הנידונים מכילים את הדברים הקשים ביותר שהטיח איוב כלפי האל לכל אורך ספרו. הוא מתאר את האל כגיבור מלא חמה, שקנאתו מעבירה אותו על דעתו, ובשנאתו היוקדת הוא מסתער על אויבו ומתעלל בו. איוב מגלה טפח ומכסה טפחיים; רגע מעז להילחם את מלחמתו, רגע נסוג ומסווה. כך פסוק ט בא בלשון יחיד:

(ט) אָפוּ טָרַף וַיִּשְׁטְמֵנִי תָּרַק עָלַי בְּשֵׁנָיו צָרִי יִלְטוּשׁ עֵינָיו לִי.

ההמשך צריך להיות גם כן בלשון יחיד:

(י) פָּעַר עָלַי בְּפִי בְּתַרְפֵּה הִפָּה לְחַיִּי יָחַד עָלַי יִתְמָלֵא.

אולם איוב אינו מעז להמשיך בדיבור נגד אלוהיו בצורה כה קשה, והוא מקהה את דבריו על ידי מעבר לגוף שלישי רבים:

(י) פָּעָרוּ עָלַי בְּפִיהֶם בְּתַרְפֵּה הִפּוּ לְחַיִּי יָחַד עָלַי יִתְמָלְאוּ.

ראשיתו של הפסוק הבא הוא דו משמעי; אפשר לקרוא את הרישא כנוסח המסורה:

(יא) יִסְגִּירֵנִי אֶל אֵל עֲוִיל...

לפי זה, איוב אומר שהאל הסגירו ביד עויל. אפשר לקרוא גם שלא כפי הניקוד המסורתי:

יִסְגִּירֵנִי אֶל אֵל עֲוִיל...

אם נעיין בהמשך הפסוק נראה כי הוא מתאים לנוסח המסורתי:

(יא) יִסְגִּירֵנִי אֶל אֵל עֲוִיל וְעַל יְדֵי רְשָׁעִים יִרְטֵנִי.

איוב: בין פילוסופיה לספרות

האל נתן את איוב ביד עויל = רשע, אך פעולת הרשע לא נעשתה בידי האל. אם כן, האפשרות שהעלינו בדבר קריאת הפסוק שלא כניקוד המסורה היא לכאורה טעות, אך שוב בא הפסוק הבא והנה הוא מחזיר אותה לתודעה:

(יב) שְׁלוֹ הָיִיתִי וַיִּפְרְפְּרֵנִי וְאֶחָז בְּעַרְפִּי וַיִּפְצַּעֲנִי וַיִּקְיַמְנִי לוֹ לְמַטְרָה.

כאמור, בפסוק יא איוב ניתן ביד הרשעים והם הפוגעים בו, ואילו בפסוק זה ובבאים אחריו האל הוא הפוגע באיוב. אם נתאר לעצמנו שגם בפסוק יא רצה איוב לתאר את האל כפוגע, אלא שהתכוון להביע זאת בתוספת כינויים חריפים של רשע, קל להבין מדוע נרתע וטשטש את דבריו. כך הוא ממשיך ומטשטש את דבריו גם בהמשך; על ידי מעבר מגוף שני לשלישי, מלשון יחיד לרבים, הוא ממשיך וזורע ערפל וחוסר בהירות.

הקשבה למקצב של הפרק כולו תביא אותנו למסקנה דומה. הפרק פותח במקצב אחיד של משפטים בני שתי צלעות (פסוקים ב-ח). בפסוקים הקשים, בהם מתפרץ איוב כלפי שמיא, המקצב מתערער והוא עובר למשפטים בני שתיים ובני שלוש צלעות (ט-יד). כך זה נמשך כל זמן שהוא מתאר את מלחמת האל בו כאילו היה אלהים גיבור חסר שליטה. כאשר הוא חוזר ומתכנס ביגונו (פסוק טו) הוא שב למקצב אחיד של משפטים בני שתי צלעות. נראה זאת:

(א) וַיַּעַן אִיּוֹב וַיֹּאמֶר:

(ב) שְׁמַעְתִּי כְּאֵלֶּה רַבּוֹת	מִנְחָמִי עָמַל כְּלֶכֶם.
(ג) הִקָּז לְדַבְרֵי רוּחַ	אוּ מֵה יִמְרִיצֶךָ פִּי תַעֲנֶה.
(ד) גַּם אֲנֹכִי כְכֶם אֲדַבְרָה	לוֹ יֵשׁ נִפְשֵׁכֶם תַּחַת נִפְשֵׁי
אֲחִבֶּירָה עֲלֵיכֶם בְּמַלִּים	וְאֶנִּיעֶה עֲלֵיכֶם כְּמוֹ רְאִשִׁי.
(ה) אֲאַמְצָכֶם בְּמוֹ פִּי	וְנִיד שְׁפָתַי יַחֲשֹׁף.
(ו) אִם אֲדַבְרָה לֹא יַחֲשֹׁף כְּאָבִי	וְאֲחַדְלָה מֵה מְנִי יִהְלֹף.
(ז) אִךְ עֲתָה הִלְאֵנִי	הַשְׁמוֹת כָּל עֲדָתִי.
(ח) וַתִּקְמָטְנִי לְעַד הָיָה	וַיִּקָּם בִּי כַחֲשֵׁי בִפְנֵי יַעֲנֶה.
(ט) אִפּוֹ טָרַף וַיִּשְׁטַמְנֵנִי	חָרַק עָלַי בְּשֵׁנָיִם
(י) פָּעַרוּ עָלַי בְּפִיָּהֶם	בְּחִרְפָּה הִכּוּ לַחֲיִי
(יא) יִסְגִּירֵנִי אֶל אֵל עוֹיֵל	וְעַל יְדֵי רְשָׁעִים יִרְטֵנִי.
(יב) שְׁלוֹ הָיִיתִי וַיִּפְרְפְּרֵנִי	וְאֶחָז בְּעַרְפִּי וַיִּפְצַּעֲנִי
(יג) יִסְבוּ עָלַי רַבִּיו	יִפְלַח כְּלִיּוֹתַי וְלֹא יַחְמוּל
(יד) יִפְרָצְנִי פָרֶץ עַל פְּנֵי פָרֶץ	יִרֶץ עָלַי כְּגִבּוֹר.
(טו) שֶׁק תִּפְרָתִי עָלַי גִּלְדִּי	וְעַלְלָתִי בְּעַפְרֵי קִרְנֵי.
(טז) פְּנֵי חֲמַרְמָרוֹ מְנִי כְּכִי	וְעַל עַפְעַפֵּי צִלְמוֹת.
(יז) עַל לֹא חָמַס בְּכַפִּי	וַתִּפְלָתֵנִי זִכָּה.

אביה הכהן

(יח) אָרְץ אֶל תְּכַסֵּי דָמִי וְאֵל יְהִי מְקוֹם לְזַעֲקָתִי.
(יט) גַּם עֲפָה הִנֵּה בַשָּׁמַיִם עֲדִי וְשִׁהְדִי בַמְרוֹמִים.
(כ) מְלִיצֵי רָעִי אֶל אֱלֹהֵי דָלְפָה עֵינִי:

[...]

ההתרסה וההתפרצות נגד האל קשה לאיוב לא מפני שאין זה מקובל לתקוף אלהים, אלא משום שהיא נוגעת בנקודות רגישות בנפשו. רגשותו ותחושת התערעורתו באים לידי ביטוי במעברים מגוף שני לשלישי, במעבר מרבים ליחיד, ובמקצב הלא סדיר של הפסוקים הקשים. איוב דומה לילד שמפנה את זעמו להוריו, וכמו הזעם של ילד על הוריו – גם זעמו שלו אינו אלא נובע מקשר עמוק. מה שנראה במבט ראשון כהתנערות מוחלטת של איוב מאלהיו, הוא למעשה ביטוי לקשר ביניהם. ממבט בפרטי הפסוקים וממבט על הנאום כולו, יוצא שהבעיות והקשיים בטקסט הם הם ליבת הנאום.

כאמור, בנוי הנאום בתקבולת צלעות. רק במשפט אחד התקבולת חסרה:

(כ) מְלִיצֵי רָעִי אֶל אֱלֹהֵי דָלְפָה עֵינִי.

שוב, הצורה והמבנה הם ביטוי למתחולל בנפשו של איוב: הוא אמנם מתריס כלפי אלהיו אך אלהים בלבו בכל רגע ורגע. והנה, אותו פסוק בו מביע איוב את געגועיו שונה צורנית משאר פסוקי הפרק. השוני מבליט את מעמדו המיוחד ביחס לשאר הפסוקים שסביבו, כיוון שהוא לב לבו של הנאום; פסוק זה נתון במרכז, לפניו שמונה עשר פסוקים (ט"ז ב-יט), ולאחריו שמונה עשר פסוקים (ט"ז כא-י"ז טז). יתירה מזאת, הנאום כולו הוא מרכזו של הספר:

1. נאום א: פרק ג.
2. נאום ב: פרקים ו-ז.
3. נאום ג: פרקים ט-י.
4. נאום ד: פרקים יב-יד.
- נאום ה: פרקים טז-יז.
1. נאום ו: פרק יט.
2. נאום ז: פרק כא.
3. נאום ח: פרקים כג-כד.
4. נאום ט: פרקים כו-לא.

נאום איוב בפרקים ט"ז-י"ז הוא הקשה שבנאומיו. הוא בבחינת קו פרשת מים ביחסו של איוב לאלהים. כאן מגיע איוב לשיא חמתו, ומכאן ואילך, לאחר שפרק את זעמו, הוא מתחיל בתהליך שיבה לאלהיו, תהליך שלמלואו יגיע בנאומו האחרון (פרק כ"ט):

איוב: בין פילוסופיה לספרות

(ב) מִי יִתְנַנְּנִי כִּי־חָחִי קָדָם בְּיָמַי אֱלֹהֵי יִשְׁמְרֵנִי.

(ג) בְּהֵלוּ נֵרוֹ עָלַי רֵאשֵׁי לְאוּרוֹ אֱלֹהֵי חֶשֶׁךְ.

(ד) כַּאֲשֶׁר הָיִיתִי בְּיָמַי חֲרָפִי בְּסוּד אֱלֹהֵי עָלִי אֶהְלֵי.

כאן מביע איוב בגלוי את געגועיו. רק לאחר מכן יכולה התגלות אלהים לבוא, כי רק אז יהיה איוב מוכן לקבלתה. אולם הנאום בפרקים ט"ז-י"ז מלמדנו שגם ברגעים הקשים – ואולי דווקא בהם – נשמר הקשר העמוק שגם הזעם לא יכול לו, ובהם הוא מתגלה. קשר זה הוא סוד מקורו של הגמגום והבלבול עליו עמדנו בדברינו.